

ЯДРО ДУХОВНОСТІ

В статті йде мова про першочергове значення питань культури в суспільному розвитку, в духовності людства.

Історія людства є, передусім, історією розвитку культури. В усі часи її проблеми мали першочергове, по суті провідне, значення. Будь-яка нація цікава тільки культурою, яка завжди відбивала якісну характеристику суспільного життя. Як відомо, відверте воєнне насильство ніколи не було стійким. Нації, етноси сильніші тоді, коли розвиненіша їх культура. Якщо через якісь історичні колізії культура зживає себе, деградує., то суспільство - носій цієї культури - опиняється поза історією.

Що ж таке культура? Термін «культура» латинського походження й первісно означав обробку землі у відповідності з людськими потребами. З часом він став означати виховання, освіту, розвиток. Вперше до наукового обігу поняття «культура» було введено римським політичним діячем, філософом, письменником та оратором Марком Туллієм Цицероном (106-43 рр. до н.е.) і пов'язувалося з культурою розуму. Починаючи з XVII ст., під культурою стали розуміти рівень розвитку розумових здібностей окремих народів. В своєму сучасному значенні поняття «культура» укорінялось в європейській свідомості, увійшло в обіг європейської соціальної думки лише з другої половини XVIII ст. Цим поняттям визначались досягнення духовної культури людей, передусім наукові знання, мистецтво, моральна досконалість і взагалі все те, що називали тоді освіченістю.

Нині, за оцінками ряду дослідників, існує близько тисячі визначень культури. Всесвітня конференція з культурної політики, проведена під егідою ЮНЕСКО у 1982 році, прийняла декларацію, в якій культура тлумачиться як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних

рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій та вірувань.

Під культурою, на противагу «натурі» (природі, природному), розуміють те, що безпосередньо створено людиною, і в цьому значенні - штучне. До культури належить те, чого не було до людини, і що не від природи, детерміноване, освоєне, перетворене людиною. Культура не існує поза людиною. Культура, таким чином, є перетвореною людиною природою.

Під природою розуміють все те натуральне, що існує за незалежними від людини законами, що виникло саме по собі, саме народилось і саме росте. Природне, отже, не є культурою, котра з'являється внаслідок свідомої цілеспрямованої діяльності людини, її творчості - матеріальної або духовної. Тому діяльність людини можна розглядати як перетворення природного, натурального в культурне, штучне.

Природа (жива і нежива) є корінням, фундаментом культури. Мри всій своїй своєрідності, культура перебуває в органічній єдності з природою. Тому, дбаючи про природу (грунти, води, повітря, флору, фауну), людина дбає про культуру. За масштабами свого впливу на природу 6 млрд. наших сучасників рівнозначні приблизно 60 млрд. людей кам'яного віку. Руйнуючи природу, людина зменшує свої життєві шанси. Біосфера (оболонка землі) може існувати без людини. Людина ж існувати без біосфери не здатна. Людство зможе існувати в майбутньому лише за умови, що візьме на себе відповідальність за розвиток біосфери.

Отже, культура не може розвиватися всупереч своїй основі - природі. Але є і зворотна залежність. Олюднена природа дедалі більше потребує культурного ставлення. Як відомо, «культура, - коли вона розвивається стихійно, а не спрямовується свідомо... залишає після себе пустиню».¹

Одним з перших, хто наголосив на нерозривному зв'язку природи й культури, був видатний вчений перший президент Академії наук України Володимир Іванович Вернадський. Він підкреслював необхідність навчитися

¹ Маркс К. Лист Ф.Енгельсу до Манчестера. 25 березня 1868 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т. 32. - С. 43

гармонійному спілкуванню з природою, зберіганню рівноваги між нею та культурою. З цього приводу академік С.Шварц писав: «Жити серед природи і не впливати на неї людина не може... Завдання полягає в тому, щоб інтереси людини і природи збігались, щоб наші відносини були не боротьбою, а спілкою, від якої обидва партнери були б у вигаші».

Відповідно двом основним сферам людської діяльності існують поняття матеріальної та духовної культури. Матеріальна культура - це засоби виробництва, житло, предмети домашнього побуту, одяг, засоби транспорту й зв'язку - все те, що є результатом виробничої та матеріальної діяльності людини. Духовна культура - це пізнання, моральність, виховання і просвіта, включаючи право, філософію, етику, естетику, науку, мистецтво, літературу, міфологію, релігію, тобто сферу свідомості, сферу духовного виробництва.

Але поділ культури на матеріальну і духовну в якійсь мірі умовний. Ці сфери культури між собою тісно пов'язані. Творіння матеріальної культури не можуть виникнути без участі людської свідомості. Вони є предметним втіленням творчої діяльності людини, її знань, інтелекту, тобто містять духовний компонент. Продукти духовної культури, як правило, мають матеріальне втілення (книги, картини, кіно-, фото- й магнітолітки).

Культура є продукт людської творчості. Якраз через культуру людина відкриває та змінює світ і саму себе. Людину творить культура. Саме культура відрізняє людину від усіх інших створінь. Людина - дитя не тільки природи, але й культури, не стільки створіння біологічне, скільки соціальне, а її природа не стільки матеріальна, скільки духовна.

Культура - складне та багатоліке явище. її конкретизація відбувається в залежності від умов розвитку. Вона має історичні аспекти (наприклад, культура стародавнього світу, середньовічна культура, сучасна культура). Вона охоплює різні галузі людського життя (матеріальна культура, духовна культура, політична культура, культура праці, культура дозвілля, культура споживання, культура побуту, художня культура, культура мови, культура поведінки). Є культура колективу, культура особи, культура індивіда, культура класу

(селянська, буржуазна), культура суспільства, молодіжна, військова, артистична та релігійна культури. Культура розрізняється за етнонаціональною та географічно-регіональною ознаками (культура Заходу, антична, американська, слов'янська, українська, німецька). Є культурні епохи (Відродження, Просвітництво).

До поняття «культура» наблизився термін «цивілізація» (від латинського кореня «civitas» - громадянство, міське населення, громадяни, община). З середини XVIII ст. поняття «цивілізація» вживається для характеристики якісного стану суспільства, маючи на увазі його зрілість. Цей термін означає загальний рівень культурного розвитку, все найкраще, що створено людиною.

Природа культури має якісний, а не кількісний характер, тому не може бути «більше» чи «менше» культури - вона або є, або її немає. У цьому «або» - корінь протистояння культури й цивілізації. Цивілізація рухається тільки вперед і останнє слово є для неї авторитетом. З цієї причини німецький філософ і історик Освальд Шпенглер (1880-1936 рр.) оголосив цивілізацію долею будь-якої культури. Культура як осередок світових досконалостей не поспішає покінчити з минулим. У лабіринтах змін культура може загубитися. Культура - це завжди спадщина, що залишається майбутньому. Культура попередніх поколінь - це фундамент, на якому будується сьогодення культура і на якому виростає культура завтрашня. Звідси й турбота про збереження і розвиток культурної спадщини.

Культура містить пам'ять народу. Через культуру кожне нове покоління, вступаючи в життя, відчуває себе частиною цього народу. Культура виступає, єдиним механізмом передачі соціального досвіду від покоління до покоління, від епохи до епохи, від однієї країни до іншої. Адже крім культури, суспільство не володіє ніяким іншим механізмом трансляції всього багатого досвіду, надбаного людством. Тому не випадково культуру вважають соціальною пам'яттю людства. Розрив же культурної спадщини прирікає нові покоління на втрату соціальної пам'яті (феномен манкуртизму) зі всіма наслідками.

Культура не має степенів. Її опозицією може бути тільки безкультур'я. Немає культури другого сорту. Якщо в питаннях території та населення є «великі» і «малі» народи, то в галузі культури «малих» народів немає. Територія й населення давніх Афінів, що створили одну з найвеличніших світових цивілізацій, в період розвитку «уклались» би в нинішній помірний обласний центр. Культури великі великими людьми, творами та ідеями. В цьому розумінні будь-яка справжня культура є культурою великою.

Культура не буває абсолютно замкненою. Це така сфера, що не терпить кордонів. Новації в ній поширюються, незважаючи на державні кордони та етнічні відмінності. Чим вищий розвиток цивілізації, тим інтенсивніший культурний обмін. Але в одній своїй функції культура виступає як національна, в іншій - як міжнаціональна, або інтернаціональна, космополітична, вселюдська. Це вселюдське яскравіше виступає там, де культура творить своє, національно специфічне. Відмінність для культури важливіша ніж подібність.

У кожній культурі, за всієї її унікальності, є все ж дещо схоже з культурами інших народів. Своєрідність кожної культури є відносною. Її специфічність, унікальність виступає як прояв загального у розвитку людського суспільства. Як слушно зазначив російський філософ Володимир Біблер наприкінці ХХ ст., «культура здатна жити і розвиватись (як культура) тільки на межі культур, одночасно у діалозі з іншими цілісними культурами». Уся історія культури - це історія руху від національних культур до світової.

Важливим елементом культури, однією з її підсистем, складовою частиною є наука. Вже набув хрестоматійності історичний приклад того, як правителі оберігали науку і вчених. Олександр Македонський брав у свої походи найцінніше, що було в його імперії, — вчених. Під час особливої небезпеки він ховав їх поміж бойових порядків війська, до речі, разом із віслюками — теж стратегічною цінністю. Годі, власне, і народився крилатий вислів: «Вчених і віслюків - до купи, в середину війська». Вважалося, що втратити військо - лихо, загубити правителя - подвійне лихо, а втратити інтелект держави -катастрофа.

Інтелект нації є підвалиною, па якій тримаються і економіка, і господарство, і культура, і суспільство взагалі. На значущість інтелекту вказував ще па початку ХХ ст. В.І. Вернадський. «Гой народ, - писав він, - який зуміє якомога повно, якомога швидко, якомога досконало оволодіти знанням, що відкривається в людському житті, досконало розвинути й застосувати його до свого життя, - здобуде ту могутність, досягнення якої й спрямування якої на загальне благо є основним завданням усякої розумної державної політики»¹.

В.І. Вернадський вбачав порятунок людства в розумі. Мався на увазі насамперед розум науковий - той згусток людського інтелекту, що здатний виконувати дві найважливіші соціальні функції: творити науково-технічний прогрес - основу для становлення технологічно розвинутої держави - і формувати духовний прогрес - головну умову становлення цивілізованої країни.

Світовий досвід підтверджує практичність цього філософського узагальнення, бо ті країни, що скористалися винайденою формулою, - дбали про національний інтелект, плекали науку і вчених - справді вийшли у розряд цивілізованих і технологічно розвинутих країн. Той, хто має великий науковий потенціал, відродить суспільство з попелу.

Не можна не погодитись з думкою американського соціолога Д.Белла щодо провідних націй світу. Цього досягнуть лише ті, що створять найбільш ефективну систему шкіл, коледжів, університетів. Не випадково Отто Бісмарк, рейхсканцлер німецької імперії, в 1871-1890 роках говорив: «дайте мені дві-три тисячі гарних вчителів і я побудую нову державу».

Приклади ХХ ст. показують, що економічне процвітання, в основному, пов'язано з культурою. Між сферою економіки та сферою культури існує тісний взаємозв'язок. Історія доводить: життєвий рівень будь-якої країни є. прямим наслідком рівня освіченості суспільства. Інтелектуально розвинена нація здатна забезпечити себе всім необхідним незважаючи на те, яка територія на Землі їй припала. Багата Північ і бідний Південь різняться не земельними просторами і надрами, а культурними запасами. З іншого боку, приклад Японії, Ізраїлю,

Південної Кореї, Сінгапуру, Тайваню і деяких інших країн свідчить, що бідність землі, майже повна відсутність природних ресурсів і невеликі обсяги капіталу не є перешкодою для економічного процвітання, але лише за тієї умови, що народи цих країн мають розвинену культуру і вміють нею розпорядитись, використати знання.

Отже, поки не підніметься духовна культура на національному ґрунті, про ефективну економіку годі вести мову. Дефіцит культури творить матеріальні дефіцити. Для успішного розв'язання економічних і соціальних проблем потрібна насамперед духовна революція. У статті «Кінець історії?» американський вчений японського роду Френсіс Фукуяма акцентує увагу ось на чому: «Той, хто хоче збагнути джерело успіхів Японії і західних суспільств, мусить шукати вирішальний чинник цього в духовній сфері, у культурі».

Японці, наприклад, на основі соціологічних досліджень дійшли висновку, що у працівників з нерозвинутою загальною культурою низька відповідальність за доручену справу. Тому власники багатьох підприємств для своїх працівників запровадили обов'язкові заняття з історії світової літератури, музики, живопису. Вони витрачають на це великі кошти, наймаючи для викладання високооплачуванпх мистецтвознавців, співаків, музикантів і роблять один висновок: без знання мистецтва не може бути повноцінної людини, а отже, і спеціаліста. Коли японець, власник фірми, дізнається, що його робітник у вільний від роботи час відвідує аматорський театр, танцювальний колектив тощо, він одразу перераховує туди досить солідну суму грошей. Бо розуміє: людина, котра доторкнулася до таїнства створення прекрасного, не допустить браку на виробництві, у неї буде все гаразд у сім'ї, взагалі в житті.

Дозволимо собі нагадати ще раз всесвітньо відомий історичний факт: імперія Чингіс-хана зникла не через те, що її державно-політичний устрій був недосконалий, а через те, що вона не мала власної культури, власних художньо-естетичних ідеалів.

Нинішній прогрес у суспільстві неможливий без прогресу людини. На стикові віків мова йде про гуманістичний тип особистості, яка не лише

споживає, культурні цінності, але й помножує їх, особистості як самоцінності та мети суспільного виробництва, а не засобу суспільного розвитку.

Якщо раніше вважалося, що витoki підвищення продуктивності праці зумовлюються фізичними можливостями робітника, то у сучасному виробництві переваг набув інтелектуальний аспект трудового прогресу. Особиста культура робітника стає, основоположним фактором зростання продуктивності праці, її ефективності та якості.

У постіндустріальну епоху матеріальне виробництво перестає бути головним і, тим більше, єдиною мірою суспільного прогресу, а людина - лише додатком матеріального виробництва. На перший план висуваються її соціокультурні потреби. Цим спростовується одна з найзгубніших концепцій в історії про розмежування продуктивної та непродуктивної праці А.Сміта.

Отже, без культури, поза культурою ні про яке оновлення суспільства не може бути й мови. Інше культура збагачує народ загальнолюдськими надбаннями, залучає людину до творчості, виховує в ній і духовно-моральні, і господарсько-ділові якості. Саме тому розвиток культури має розглядатися у статусі найвищих пріоритетів. Історичний досвід людства свідчить, що «некультурна істота» не може користуватися здобутками цивілізації, не може створювати щось таке, що оцінювалось би як загальнолюдське надбання. Спроби побудувати справедливе суспільство поза ними також приречені на невдачу.

Факти культури показують, що багатство як таке не головне в суспільних прагненнях. Ідеали людства більш широкі. Це і істина, і благородство, і чесність, і моральність, і прекрасне, і просто здоров'я (яке не купиш за гроші). Одним з ідеалів людства є також творча праця і вільний час. Основне в змісті культури - не речі, а людина, суспільство.

Нині зростає невідповідність між рівнем моральної культури та рівнем технологічного розвитку суспільства. Останній, як відомо, змінюється більш швидкими темпами, аніж рівень культури та психологія людства. Як

стверджують вчені, основи психологічної конструкції людства сформувалися ще па його світанку, зазнавши незначних змін протягом історії.

В культуру енергійно проникає техніка. Це знаходить своє відображення у мові. З'явилися терміни «автоматизація проектування», «комп'ютеризація освіти», «штучний інтелект». Тут є не тільки ототожнення культури і техніки, але й тенденція заміни індивідуальних форм культури технікою.

Як гімн культурі звучать слова російського живописця, археолога, мандрівника, громадського діяча Миколи Реріха (1874-1947 рр.). Він писав: «Культура є шанування Світла. Культура є любов до людини. Культура є пахощі, поєднання життя й краси. Культура є синтез високих і витончених досягнень. Культура є зброя Світла. Культура є спасіння».

Тлумачення М. Реріхом культури як культу світла ґрунтується на поєднанні двох слів -«культ» і «ур». Вони, за твердженням М. Реріха, прамовою індоєвропейців означають: перше -«шанування, служіння благоді початку», друге - «світло». Культура, на його думку," це якісність у всьому, це накопичення найвищої якості в усіх людських діяннях, піднесення й освітлення духовності. Культура є універсальним засобом самовдосконалення і самоствердження людини та людяності.

Культура - не пасинок, а душа народу, його генетичний код. Культура - паспорт нації. Культура завжди була цементом, що укріплював націю. «Нація без культури, - писав Расул Гамзатов, - централізована заготконтора».

Прилучаючись до культури, людина стає людиною. Некультурних людей не буває. Але в мові за виразом «культурна людина» закріпився інший зміст - поняття «культурний» зв'язано не з культурою, а з культурністю. Під культурністю розуміють дотримання людиною зводу правил, норм, соціальних установок, що визначають її поведінку в суспільстві. Це добровільне визнання тих меж, які встановлені суспільством для своїх членів і самою людиною для себе як члена соціуму. Сюди рівноправно входить поняття «етикет».

Людство існує у вигляді окремих національно-культурних спільнот, тому світова культура - це мозаїка національних культур. Кожна з них є незамінною

частиною людської культурної спадщини. Кожен народ створює свою особливу, неповторну, унікальну культуру. Розмаїття культур є характерною особливістю розвитку сучасної цивілізації.

Складовою світової культури є українська культура. В ній тісно переплелися елементи як західної, так і східної культур. В зв'язку з цими впливами виросла глибоко оригінальна народна культура.

Поняття «українська культура» та «культура України» не тотожні. Українська культура - це творіння українського народу. До української культури слід віднести і творчість українців, які працювали за межами батьківщини. Нині українці проживають і творять матеріальну й духовну культуру в 64 країнах планети. Разом з тим, не можна вважати за українські навіть видатні творіння, що прикрашали землю України, якщо вони не пов'язані з національною традицією. Нічого українською не має, наприклад, збудована великим турецьким зодчим Хаджи Сі паном мечеть у Євпаторії.

Нинішнє відродження України як суспільства, як держави неможливе без духовного оновлення її народу. Місія культури в нових історичних умовах відповідальна. Культура формує стиль життя, спосіб поведінки, творить демократичні, гуманістичні ідеали незалежної держави. Без культурної людини держава не може бути ні незалежною, ні демократичною.

Основа культури - народне, фольклорне мистецтво. Народні джерела, народна культура - це те, що тримало українську культуру в умовах бездержавності, надавало їй сили, не дозволяло зруйнуватися. Разом з тим, недоформованість української нації, як результат бездержавності українського народу, відповідним чином відбилася й на українській культурі, яка має непомірно великий «простолюдний» пласт, що, звичайно, не можна вважати позитивним явищем.

У багатьох народів світу, зокрема в українського, існує свята істина: щоб жити у достатку, в усвідомленні щастя і радості свого буття, нічого не відкидай від досягнутого, а лише додавай. Культура є там, де є спадковість, пам'ять про минулі покоління. Без знання минулого немає майбутнього. Знання минулого -

ключ до розуміння і сучасного, і майбутнього. Людина, яка не знає і не любить минуле, не має майбутнього. Потрібно оглядатись назад, щоб краще бачити те, що попереду.

Для кожного народу знання історичної традиції - це щось більше ніж просто знання. Людина, яка знає історію країни, рідного краю, власної родини, є патріотом. Атрофія історичної пам'яті перетворює націю у населення. Народ, який не цікавиться власним минулим, стає об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу.

Найголовне і найвирішальне для долі культури нації - це не просто відтворення національної мови, традицій минулого, а встановлення їх зв'язків із сучасною культурою, засвоєння її кращих досягнень, піднесення її до світового рівня. Пошуки «виключно українського шляху», образ так званої шароварної України, небажання враховувати світовий досвід є небезпечними. Не можна двічі увійти в одну і ту ж річку. Відродження етнічної культури - це, перш за все, якісне оновлення і розвиток основних її компонентів. Здатність змінюватися - необхідна умова виживання й самозабезпечення будь-якої культури.

Один зі шляхів до культури - це формування національної свідомості. В ній - один з могутніх коренів любові до Батьківщини, отже й патріотизму, самовідданих діянь і звершень в ім'я своєї країни та свого народу. Національна свідомість у великій мірі залежить від існування держави. Незалежна Українська держава - найвища форма ствердження національної свідомості.

Про пробудження національної свідомості свідчить підвищення інтересу людей до історичного минулого України. Відновлюється історична пам'ять українського народу, повертаються його багатюща культурна спадщина, вилучені раніше сторінки історії, імена українських культурних діячів.

Треба боротись з «національним самоїдством», з національним нігілізмом. Про корені цього писав Олександр Довженко: «Єдина країна в світі, де не викладалась би в університетах історія цієї країни, де історія вважалась

забороненою, ворожою і контрреволюційною - це Україна, іншої такої країни па земній кулі нема».

Важливою частиною національної самосвідомості народу є повага до його надбань у художній творчості, в літературі й мистецтві. Для України це питання особливо гостре. Адже навряд чи є на світі література, розвиток якої зазнавав би стільки ускладнень, обмежень і прямих ударів, яких зазнала українська література за останні два століття. Це особливо стосується радянського періоду її існування. Як зазначав Олесь Гончар, «книгу свою («Прапороносці». — *М.К.*) я ніколи не перепису, як не можна переписати нашу історію».

В умовах переходу від одного до іншого типу економіки виникло такс словосполучення, як культура і ринок, або комерція і справжнє мистецтво. Це словосполучення дає чимало підстав для серйозного неспокою, побоювань. В усякому разі, у зв'язку з переходом до ринкових відносин, культура вимагає невідкладних захисних заходів. На культурі не економлять і не заробляють. Умова для успішного розвитку держави одна: має бути прямий державний захист культури, треба вкладати достатньо коштів в освіту, науку і культуру. їх первісність, пріоритет перед усіма іншими проблемами суспільства і держави незаперечні та доведені історією, досвідом розвитку всіх передових країн світу.